

Protivrečne šanse ustavnog patriotizma u Evropskoj uniji**

Nas interesuje prostor mogućnosti ustavnog patriotizma u Evropskoj uniji. Određeni autori se emfatično zalažu za reflektivni transfer pojma u okviru EU; smatramo plauzibilnim ista nastojanja, no prinuđeni smo da uvidamo određene strukturalne teškoće povodom istih orijentacija. Posredi su strukturalno-kontingentni razlozi: genealogija EU, njena pravno-ekonomska sazdanost, post-krizna konstelacija stvaraju konstitucionalnu neizvesnost. Ne odbacujemo mogućnost ustavnog patriotizma u EU, no želimo da razmišljamo o preprekama u post-kriznoj situaciji koja je provizorna. U prvom delu razmatramo značenja ustavnog patriotizma u sklopu evropske tradicije, i posebno pokazujemo dinamiku ovih značenja u okvirima promene razumevanja konstituirajuće moći. U narednom delu dokazujemo teškoće poimanja ustavnog patriotizma u Evropskoj uniji, posebno uzimajući u obzir: a) ekonomske konstitucionalizacije, b) uticaj nemačkog ordoliberalizma, c) krizno tehnokratsko starateljstvo u Evropskoj uniji.

Cljučne riječi: ustavni patriotizam, Evropska unija, ekonomska konstitucionalizacija, ordoliberalizam, tehnokratsko starateljstvo, neoliberalizam

Značenja ustavnog patriotizma u okvirima evropske tradicije

Pojam ustavnog patriotizma je rođen u posebnim okolnostima, naime, u kontekstu podeljene Nemačke. On bi trebalo da uspešno konkuriše onim obrascima koji promovišu skućeni partikularizam na uštrb univerzalnih kriterijuma, i da ponudi dijalektiku između partikularnih (nacionalnih) i univerzalnih horizonata. Patriotizam podignut na konstitucionalni nivo bi mogao da prevaziđe duboku podeljenost jedne zajednice i da stvori sinergiju između pravom omeđenog kolektivnog života i ljubavi prema dotičnoj zajednici. To je projekcija.

Neke kritike, međutim, koje su adresirale dotični pojam upravo su to zamerale¹: ustavni patriotizam je utkan u specifićnu nemačku

* Univerzitet u Novom Sadu, alpar@uns.ac.rs

** Rad je napisan kao deo projekta 179052: Transformacija socijalnog identiteta Srbije u uslovima krize i njen uticaj na evropske integracije koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj.

¹ Jan-Werner Müller, "On the Origins of Constitutional Patriotism", *Contemporary Political Theory*, 2006, 5, pp. 278–296. Justine Lacroix, "For a European Constitutional Patriotism", *Political Studies*, 2002, 50, pp. 944–58.

istoriju i upitno je da li se može preneti („preslikati“) na univerzalni (evropski) nivo. Ipak, daleko od toga da se ustavni patriotizam može pojednostaviti na repliku u odnosu na kontingentne nemačke staze, dileme sežu mnogo dalje, one se odnose na samorefleksivni moderitet. Naime, „ustavni patriotizam“ se može razumeti i kao nastojanje da se dovede u sintezu moderna tradicija ustavnosti i vrlina koja je posebno isticana u republikanskim nastojanjima, odnosno patriotizam. Naravno, patriotizam, odnosno praktikovanje istrajne afektivne lojalnosti prema domovini koja barem virtuelno može da seže i do žrtvovanja određenih samointeresa, u slučaju EU bi se odnosio na jedan supranacionalni entitet. EU bi sada trebalo da bude stecište takvih nadnacionalnih sadržaja koji minimalizuju ili onemogućavaju diskriminaciju između stranaca i domicilnih subjekata, dakako u okvirima onih institucionalizovanih pravila koja su prihvaćena od strane članova EU zajednice. EU bi na ovaj način označavala ustavni patriotizam Evropljana koji su lojalni prema određenim projekcijama zajedničkog života i koji žele da budu zajedno u okviru EU koja bi mogla da ima katalizatorsku funkciju u pogledu ustavnog patriotizma. To više ne bi trebalo da bude iscrpljeno ni značenjima republikanskog patriotizma² koji može da priziva (i) premoderne sadržaje povodom članstva u nekoj zajednici, ni nacionalizmom koji je združen sa liberalizmom, nego je to konstrukt zajedništva gde bi ustav trebalo da bude primarni izvor zajedničkog bića i da na neki način pruža mogućnost za afektivnu lojalnost u racionalizovanom svetu. Shodno tome, patriotizam bi trebalo da pruži afektivnu energiju za legitimaciju poretka koji se umnogome oslanja na racionalizovanim ekonomskim interesima. Neki istraživači se nadaju da se ustavnim patriotizmom može definitivno uskladiti većito problematičan odnos između nacionalnog identiteta i ustava.

Treba istovremeno uvideti da se značenja ustavnosti u Evropi javljaju u različitim vidovima.³ Moderna ustavnost izvesno crpi svoju

² Pomaljuju se i drugi vidovi patriotizma. Tako, mogli bismo tematizovati ekonomski patriotizam, ali to bi učinilo ovaj rad nekoherentnim. „Ekonomski patriotizam“ je u novije vreme *expressis verbis* pominjan od strane Dominique de Villepina, francuskog premijera. Pojmovna rasprava povodom adekvatnosti ranije često korišćenog termina „ekonomski nacionalizam“ mogla bi da evocira diskusiju o razlikama između nacionalizma i patriotizma: oni koji se zalažu za patriotizam smatraju da je reč o lojalnosti koja može da transcendirira nacionalne-partikularističke okvire i da se pozicionira na sub- ili nadnacionalnom nivou. Ekonomski patriotizam je, negativno rečeno, ne-neutralnost ekonomske orijentacije prema određenoj teritorijalno omeđenoj zajednici, ipak, ne može se pojednostaviti na protekcionizam. Ben Clift, Cornelia Woll, „Economic patriotism: re-inventing control over open markets“, *J Eur Public Policy*, 2012, 19, pp. 307–323.

³ Gerald Stourzh, „Constitution: Changing Meanings of the Term from the Early 17th to the Late 18th Century“, in: T. Ball, J. G. A. Pocock (ed.), „Conceptual Change and the Constitution, Lawrence, University Press of Kansas“, 1988, p. 35. Olivier Beaud, Guérin-Bargues Cécile, *L' état d'urgence. Étude constitutionnelle, historique et Critique*, LGDJ, Paris, 2015.

energiju iz akata praktikovanja slobode, odnosno iz orijentacije ka kolektivnoj samo-determinaciji. XVII i XVIII vek otvorili su epohu ovakve tradicije; konstitucionalni identitet naroda koji se stvara procesualnim privajanjem slobode u revolucijama. Utoliko postoji dvostruka sveza između očitovanja slobode i ustavnosti: sloboda je *izvor* samostvaranja posredstvom ustava, istovremeno sloboda je i *is-hod* konstitucionalizacije. Pečat revolucija stavljen je na konstitucionalne akte, javna moć je artikulirana posredstvom pravnih mehanizama. Ovo dvostruko prelamanje slobode nas upozorava da poznati nemački historičar Kozelek (Koselleck) ima pravo kada insistira na tome da je pogrešno centriranje ustavnosti na državotvornosti, da valja uzeti u obzir i „preetatičke“ i „postetatičke“ aspekte⁴ (republikanci bi ovu naznaku mogli oberučke prihvatiti; ne treba izjednačavati narod i državu, shodno tome treba skinuti teret suverenosti sa figure naroda, i artikulirati ga upravo u perspektivi „preetatičkih“ i „postetatičkih“ uslova). Najzad, jedva treba dokazivati da je u modernoj ustavnosti upisana želja u odnosu na emancipaciju.

Međutim, nije to jedino poimanje ustavnosti. Za nas je dovoljno da nastaje novo razumevanje ustavnosti kada se konstitucionalnost ne nadovezuje na volju određenih subjekata, nego na racionalni uvid u opravdanost pravne artikulacije dostojanstvenosti čoveka. Do ustavnosti se dolazi diktatom uvida u razumnost konstitucionalnog režima dostojanstvenosti. Očigledno je da se radi o orijentaciji koja nastaje posle II svetskog rata i da je nova konstelacija uslovljena negativnim iskustvom u pogledu pomenutog rata (i naročito se može istaći nemačka konstitucionalna praksa povodom toga). Umesto volje koja kroji svoju slobodu naznačuju se etičke dimenzije: „konstitucionalizam 1.0.“ (ustavnost na osnovu tradicije kolektivne samodeterminacije) „zasniva se na razumevanju prava koje treba da ima spoljnu usklađenost sa legalnim normama. Pravo nameće spoljna ograničenja. To je sistem legalnosti. Konstitucionalizam 2.0. međutim (...) nameće interna ograničenja, jer uokviruje profilisanu konverziju u odnosu na racionalnost državnih aktivnosti“⁵. A. Somek (Alexander Somek) čak smatra da postoji i konstitucionalizam 3.0.: jer i kod konstitucionalizma 2.0. još postoji referiranje na narod kao na konstitucionalni subjekat. U trećem slučaju definitivno otpada upućivanje na suvereni autoritet u pogledu ljudskih prava (ili se može govoriti o „samorelativizaciji suverenosti,“): konstitucionalnost zavisi od formalnih i neformalnih „peer review“ od strane odgovarajućih pravnih

⁴ Reinhard Koselleck, *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Suhrkamp, Frankfurt/M, 2007, pp. 365–401. Hans Lietzmann, ‘Verfassungspatriotismus’ und ‘Civil Society’: Eine Grundlage für Politik in Deutschland? in R. Voigt (ed.) *Abschied vom Staat — Rückkehr zum Staat?*, Nomos, Baden-Baden, 1993, pp. 205–227.

⁵ U promenama pojma ustavnosti, Alexander Somek, *The Cosmopolitan Constitution*, Clarendon Press, Oxford, 2014, p. 17. James Tully, “The Unfreedom of the Moderns in Comparison to Their Ideals of Constitutional Democracy”, *Modern Law Review*, 2002, 65(2) p. 204.

organa koji sude na osnovu pojedinačnih slučajeva.⁶ Evropska konvencija o ljudskim pravima odgovara ovom pojmu: nije teško utvrditi da se po ovoj konstrukciji EU kreće prema trećoj varijanti konstitucionalizma, odričući se konstitucionalizma 1.0. i 2.0. gde još figurira konstituirajuća moć.

Ukoliko se ova nadasve kratko ispisanu evoluciju može prihvatiti, onda se može reći da *funkcionisanje EU izoštrava antinomiju koja od početka postoji povodom ustavnosti*, naime, između konstitutivne (*puvoir constituant*, ili *verfassunggebende Gewalt*, da citiramo samo najčešće izraze, mada oni imaju ponekad i različita značenja) i konstituisane moći, odnosno između moći i forme, moći i poretka.⁷ Ova antinomija je ispisanu na različite načine, i preko dinamike razumevanja ovog odnosa možemo razumeti i staze evropskog samorazumevanja. Naime, ustav bi trebalo da poseduje najviši autoritet prema svima, podrazumevajući i odnos prema konstitutivnoj moći: zapravo ustav i legalne norme koje nastaju na osnovu interpretacije ustava trebalo bi da pozicioniraju konstitutivnu moć kao *iščezavajuću* u odnosu na konstituisani, nepobitni autoritet. Tada se nekada očitovana (kontingentna) volja utapa u nadsubjektivni autoritet konstituisane moći.

Ova konstrukcija je predmet mnogobrojnih kritika. Tako, neorepublikanizam (deli usredsređenost na patriotizam sa ustavnim patriotizmom), koji naglašava momenat participativne demokratije, odnosno permanentnog učešća u kolektivnom životu zajednice, protestuje protiv navedene *logike iščezavanja* konstituensa. Tretirati narod tek u smislu konstituisanosti znači ne samo oduzeti mogućnost ispoljavanja izvanredne konstitutivne moći, nego i umanjiti mogućnosti za kontrolu interferencije države u odnosu na narod. Tako se antinomiya od strane neorepublikanizma (koji doživljava pravi procvat počev od devedesetih godina XX veka) uobličava kao napetost između demokratskih stremljenja i konstitucionalizma (ovde već pomenuti Pettit to pokušava razrešavati pomoću „mešanog ustava“: nema unitarnog nosioca suverenosti, ultimativne odluke se odnose multipolarno, u interakcijama između civilnih i državnih organa).

Ali, iz ove opisane ustavne perspektive možemo da sagledamo i savremene diskusije između neorepublikanizma i populizma. *Prvi* se u određenim varijantama zalaže za obnovu republikanskih vrednosti, uz održavanje prioriteta konstitutivnosti ne-unitarnog subjekta-naroda: naglašava poželjnost ostvarivanja takvih odnosa u kojima vlada ne-dominacija, slobodu vidi u svezi sa nepostojanjem dominacije,

⁶ Jedan značajan savremeni predstavnik ordoliberalizma Ernst Joachim Mestmäcker smatra da navažnije odluke ne donosi više zakonodovac, ili država, nego sudovi. Hauke Brunkhorst, *Das doppelte Gesicht Europas Zwischen Kapitalismus und Demokratie*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2014, p. 123.

⁷ Martin Loughlin, Neil Walker (eds.) *The Paradox of Constitutionalism: Constituent Power and Constitutional Form*, OUP, Oxford, 2008. Filippo Del Lucchese, “Machiavelli and constituent power: The revolutionary foundation of modern political thought”, *European Journal of Political Theory*, 0(0) pp. 1–21.

odnosno vladavine čoveka pod čovekom.⁸ No ovi momenti se afirmišu tek sa naznakom o vladavini zakona što predstavlja neizostavni obrazac za neorepublikanizam, stvarajući svezu između zakonom omeđenog poretka i slobode. *Drugi* daje prioritet konstitutivnoj moći naroda i ukoliko je to potrebno, ukoliko se pojavljuje takva situacija, ista moć može da nadvladava postojeći sistem prava, ali i forme zajedničke organizacije života na osnovu priznatih ekonomskih interesa. Ovde se pretpostavlja da u određenim situacijama narod može natpisati postojeći režim prava, i na taj način dovesti do razrešenja protivrečnosti između vladavine prava i demokratskih impulsa. Pravo se kritikuje kao instrument moći, ono može da sakriva izvor moći koji onemogućava afirmaciju plebejske jednakosti [neka se vidi „populistički um“ Ernesta Laklaua (Ernesto Laclau)]. Uvažavajmo da je kategorija naroda iznutra rascepljena: s jedne strane se može govoriti o *plebsu* koji tradicionalno važi kao „ostatak“, kao ne-uključeni deo naroda u političku zajednicu, i o *populusu* koji je konstituisan od strane države.⁹ Populizam projektuje plebejski eksces, izvanrednu situaciju kada plebejski nastup natpisuje i sam *populus* i u naletu prema nejednakostima i nepravdi.

No gde u ovom kontekstu locirati ustavni patriotizam? Određeni komentatori smatraju da konstitucionalni patriotizam nema ambiciju da nastupa sa obuhvatnim sadržinama kao neke savremene političke teorije, i nema cilj da nam pruži jednu celokupnu ili supstantivnu teoriju pravde.¹⁰ Njegovo usmerenje je skromnije. Radi se tek o procesima kolektivnog učenja onih koji intersubjektivno postaju svesni svojih kontingentnih određenja i spremni su da svoj uvid tretiraju u vidu lojalnosti prema pravilima koja omogućavaju prevladavanje pomenutih određenja. Ako je tako, onda ustavni patriotizam ne možemo jednostavno suprotstaviti liberalnom nacionalizmu ili republikanskom patriotizmu, jer nije na istom refleksivnom nivou.

Zapravo, ustavni patriotizam recipira elemente i republikanske i liberalne tradicije, populizam, pak, odbacuje. Od prve tradicije, kako smo već rekli, preuzima figuru patriotizma. Najznačajniji zagovornici patriotizma, kao Viroli, duboko veruju da je patriotizam korekcija u odnosu na uskogrudni nacionalizam koji je nepovratno kontaminiran elementima etnicizma i značenjima prepolitičkih zajednica sa preskriptivnim sadržajima. Ukoliko postoje i drugi priključci prema zajedništvu no nacionalni, onda mogu zaživeti određeni kosmopolitski

⁸ O tome kao i personalnim i ne-personalnim formama dominacije s obzirom na neorepublikanska nastojanja, Yves Charles Zarka et Les Intempestifs, *Critique des nouvelles servitudes*, Puf, Paris, 2007, naročito, p. 23.

⁹ Miguel Vatter, “The quarrel between populism and republicanism: Machiavelli and the antinomies of plebeian politics”, *Contemporary Political Theory*, 2012, 11, pp. 242–263. Vatter smatra da je Machiavelli uspeo da spasi vladavinu prava kao konstitutivnog elementa plebejske politike.

¹⁰ Vito Breda, “Constitutional Patriotism”, in: M. N. S. Sellers and S. Kirste ed, *IVR Encyclopaedia of Jurisprudence, Legal Theory and Philosophy of Law*, Springer, Dordrecht, 2017, 10.1007/978-94-007-6730-0_221-1.

sadržaji, tako govori Habermas. Mada postoji izvesna dinamika u njegovim stavovima prepoznaje se intencija da se ustavni identitet može posmatrati kao divergentan u odnosu na nacionalni identitet, on ga u stvari premašuje. Ali, tako se može biti i članom nacionalne zajednice i EU. I tada se razvija lojalnost prema apstraktnim procedurama i principima, i potire se subdinska vezanost za unapred propisane sadržaje što uvek rađa momenat zaslepljivanja (u određenim verzijama ustavni patriotizam se širi i prema preradi nacionalnih-partikularnih tradicija, odnosno više nije reč samo o privrženosti u odnosu na pravne principe¹¹). Neprestana deliberacija, re-kreiranje uslova zajedničkog života shodno dinamici modernih društava, sve u kontekstu univerzalnih konstitucionalnih principa, to je normativna perspektiva. „Evropska sfera javnosti“, „politička kultura koju prihvataju svi“, „lojalnost prema konstitucionalnoj tradiciji“, to su naznake koje se mogu izvesti iz pomenutog normativnog vidokruga. Nadalje, treba se vratiti unatrag i pronaći izgubljene resurse republikanskog patriotizma koje je nacionalizam podredio, tako govori Viroli — u njegovom slučaju nećemo očekivati prodor prema kosmopolitizmu nego „utkani republikanizam“. Ali to je patriotizam bez primesa nacionalizma, patriotizam koji je ispražnjen od nacionalističkih značenja, to je „patriotizam u odnosu na slobodu“ (neki sumnjaju u projicirane ishode¹²). Patriotizam nije prepreka u odnosu na konstitucionalni identitet u kompleksnim društvima kasnog kapitalizma, naprotiv.

Od pomenute druge tradicije ustavni patriotizam preuzima (i) figuru konstituisanog naroda.¹³ Utoliko (i u tome postoji analogija i sa neorepublikanizmom) ne prihvata se logika plebejskog „izuzetnog stanja“, postoji ubeđenje da je vladavina prava potpora i za autoritet konstitucionalnog poretka. Evropa iziskuje ustav, tvrdi Habermas, i ustavni patriotizam jeste preduslov za konstitucionalnost u Evropi. EU se može legitimisati, ona može da odgovara legitimacijskim zahtevima uprkos tome što ona ne poseduje nacionalni supstrat. Dakle, EU bi mogla da bude tlo za doslednu kosmopolitizaciju ustavnosti.

Međutim, čak i ako prihvatamo da ustavni patriotizam nije ambiciozna teorija sa supstantivnom teorijom pravde, to nas ne oslobađa od toga da odmeravamo učinke konstitutivnog patriotizma. Naime, sinteza između autoritativnosti ustava i patriotske lojalnosti ipak želi da pruža dalekosežne ciljeve. Ona projektuje rastuću refleksivnost evropskih subjekata u odnosu na njihovu situaciju. Ustavni patriotizam u stvari nudi nadvladavanje kontingencija koje se stvaraju na osnovu slučajne pripadnosti. Nadalje, ona obećava trajno ovladavanje

¹¹ Jean-Marc Ferry, *La Question de l'Etat europe'en*, Gallimard, Paris, 2000, pp. 72–85.

¹² Margaret Canovan, „Patriotism Is Not Enough“, *British Journal of Political Science*, 2002, 30(3), p. 414.

¹³ Šire o pojmu, Paulina Ochoa Espejo, *The Time of Popular Sovereignty: Process and the Democratic State*, Pennsylvania State University Press, University Park, 2011.

nad nacionalizmom koji je ipak, čak i na osnovu merodavnih teoretičara, fenomen moderniteta (kapitalizma)¹⁴: mogli bismo da kažemo da se na tlu modernizma prevazilaze određeni moderni fenomeni.

Prema tome, bez obzira na činjenicu da ne možemo ovde računati na sveobuhvatnu teoriju pravde, nama se čini da ukoliko se želi procenjivati domet ustavnog patriotizma za EU, onda se ne možemo zadovoljavati sa pukom konstatacijom u pogledu skromnosti koncepta ustavnog patriotizma i moramo da analiziramo uslove za ustavni patriotizam u Evropi. Kritike koje su adresirale koncept su iznosile ocene, između ostalog, da je reč o beživotnoj, previše apstraktnoj ideji: mi vidimo druge probleme. Kakav je balans politike i ekonomije u EU? Da li je dotična relacija plodotvorna u pogledu razvijanja ustavnog patriotizma? Da li učinci EU omogućavaju afirmisanje spoja patriotizma i ustavnosti?

Ustavni patriotizam u kontekstu genealogije i strukture EU

Oduvek je postojala ambicija traženja i afirmacije istorijske posebnosti Evrope. Ista ambicija je dobila novi zamah sa integracijskim procesima. Istovremeno, Evropa je teren gde se različite nadnacionalne projekcije isprobavaju. EU kao supranacionalni set (međudržavni ili nadnacionalni set) institucija bi na osnovu onih projekcija koje nas interesuju mogla da predstavlja, shodno tome, *sui generis*, mogućnost za ustavni patriotizam. Opređenje za EU je angažman u odnosu na konstitucionalnu ustavnost, barem na osnovu pristalica dotične orijentacije.

Pretpostavljamo da se efekti i mogućnosti ustavnog patriotizma moraju staviti na vagu s obzirom na moderno razdvajanje ekonomije i politike. Refleksivnost u vezi sa cezurom između dotičnih sfera uslovljava suočavanje sa najznačajnijim problemima moderniteta.¹⁵ Osim toga, podsećamo da su za vreme krize određeni reprezentanti EU tvrdili da treba transformisati poredak EU koja bi trebalo da postane „politička unija“, odnosno politička unija sa kosmopolitskim aspektima (to inače korespondira i sa nekim radikalnim i lamentirajućim ocenama po kojima u nedostatku novih koncepata EU je osuđena na smrt, da bi kriza u tom smislu bila labudova pesma za nju). Uostalom, promovisanje *političke* integracije, ili *političkog* konstituisanja zagovara niko drugi nego ovde već pomenuti Habermas. Odnosno, ustavni patriotizam moramo evaluirati s obzirom na pomenuti

¹⁴ Roger Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1996.

¹⁵ O problemima, Fred Block, “Towards a New Understanding of Economic Modernity”, in: Ch. Joerges, B. Stråth, P. Wagner (eds.), *The Economy as Polity: The Political Constitution of Contemporary Capitalism*. UCL Press, London, 2005, pp. 3–16.

kontekst i ambiciju u pogledu stvaranja *političke* unije, odnosno političke određenosti EU.

Moramo uvideti da genealogija EU na određeni način osenčava prostor za ustavni patriotizam. Ona je rođena u posleratnom kontekstu, što znači da je njeno rođenje bilo obeleženo geopolitičkim i geoekonomskim aspektima; bez konfiguracije hladnog rata nastanak EU i uplitanja SAD u evropske okvire se ne može razumeti. Teško je osporiti da u početku postoje demitologizirajući sadržaji (američka politika je bila involvirana i u procese pregovaranja 1957). Iz današnjeg vidokruga posebno izazovno zvuči tvrdnja Alana Milvorda (Alan Milward) da je EU nastala u cilju kompenzacije destrukcije koja je uništila mnogobrojne resurse u nacionalnim državama.¹⁶ Bez sumnje, ova ocena se ne može prenebregavati, istovremeno ne možemo se zadovoljiti sa njom, jer genealogija tek stvara određene uslove i ne determinira na apsolutan način. Genealoški determinizam ne bi video različite zamahe evropskih integracija, naročito u devedesetim godinama. Odmak od takvog determinizma traži od nas da odmeravamo povratne i nepovratne posledice. Današnje lamentacije ponekad razglašavaju zloslutno kraj evropskog projekta usled nedostatka demokratskih kapaciteta i nedostatka legitimacije odozdo, ali valja videti da je situacija mogla da bude i drugačija. Postojali su i drugi pravci. Treba uzeti u obzir činjenicu da su zemlje članice buduće zajednice („šestorica“) uvažavale u svojim ustavima konstitutivnu moć naroda,¹⁷ i stvarali ustavne uslove za kolektivno samoodređenje. Utoliko u EU je upisana i mogućnost ispoljavanja *zajedničkog* praktikovanja kolektivne samo-determinacije, odnosno, konstitutivne moći Evropljana, ili demosa u Evropi. Ta mogućnost, naime da se isti konstitucionalni elementi prenose i na evropski plan (ne zaboravljamo takve naznake u ugovorima kao što je „demokratija“, „solidarnost,“) kontinuirano je postojala, ali je podređena. Dakle, važi samo ona činjenica da unifikaciju ne treba posmatrati u perspektivi teleološke sheme koja projektuje unapred upisani supranacionalni cilj. *Deteleologizacija* evropskog projekta nam sugerise da je integracija pre išla krivudavim stazama, reagujući na različite podsticaje, tako i na dinamiku svetskog kapitalizma. Posmatramo li različite projekcije u cilju uobličavanja političke unije, odnosno političkog konstituisanja EU, iscertava se luk intencija: od koraka uobličanih na kraju pedesetih godina sa pečatom ekonomske logike do (željene) finalizacije političke sazdanosti. No izvesno je da postepeno formiranje ekonomskog upravljanja u EU nije išlo u paru sa očitovanjem demosa u smislu vršenja moći, naprotiv, izveštavamo o postepenom

¹⁶ Alan Milward, *The European Rescue of the Nation-State*, Routledge, London, 1992.

¹⁷ John Erik Fossum, Augustin José Menéndez, *The Constitution's Gift. A Constitutional Theory for a Democratic European Union*, Rowman & Littlefield, Plymouth, 2011. Još, Hauke Brunkhorst, *Das doppelte Gesicht Europas Zwischen Kapitalismus und Demokratie*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2014, pp. 59–131.

podređivanju. U stvari upravljanje u ključu tržišne racionalnosti rodilo je *višak* funkcionalizma i tehnokratsko starateljstvo kao *strateški okvir*. Jedan istraživač to naziva kritički „menadžerijalizmom“ u EU, podrazumevajući i domen prava.¹⁸ Drugi istraživači govore o „autoritarnom menadžerijalizmu“.¹⁹

Valja ovde zapravo govoriti o pravno posredovanom ekonomskom upravljanju. Različiti učesnici, povodeći se za ordoliberalnim principima, naglašavali su ključni značaj prava, štaviše tadašnja Evropska ekonomska zajednica je imenovana kao izvesna vrsta pravnog poretka (*Rechtsordnung*). Ponekad se govori o „kompetitivnom poretku“ gde forme konkurencije obezbeđuju ustavnost poretka. U jednom članu smo pokušali da analiziramo snažan uticaj nemačkog ordoliberalizma, tog zaboravljenog oblika liberalizma, na korake u pogledu realizacije sinergije između prava i depolitizovane tržišne ekonomije, iznoseći ocenu da bez uzimanja u obzir ordoliberalnih predloga ne možemo razumeti procese u EU.²⁰ Ordoliberalizam atakuje na klasično-liberalnu naivnost u pogledu samoniklosti tržišta i nudi preinačeni pojam poretka koji podrazumeva stanovitu interventnost države, mada nikako ne u ključu preraspodele, odnosno solidarnosti u pogledu redistribucije, koliko zarad održavanja tržišnim principima istesanog poretka. Na pomenutom mestu smo preuzeli pojam koji se i nama čini adekvatnim za opis situacije u EU: „*ekonomski konstitucionalizam*“, odnosno *ekonomizacija konstitucionalnosti*, što podrazumeva da određena interpretacija tržišne racionalnosti preuzima ulogu konstitucionalne subjektivnosti (tek uzgred pominjemo da je interesantno da je čuveni teoretičar prava Hans Kelsen rano osetio problematične posledice ekonomiziranja prava u tržišnom duhu; to treba videti u njegovoj kritici Hajeka koji nije u striktnom smislu deo ordoliberalizma, ali postoje mnogobrojne konvergencije između njega i ordoliberalista²¹). Debalans između tržišno (kapitalistički) uokvirene ekonomije i političkog domena završava se u suženju političke sfere, odnosno u obrtanju klasičnih pravaca konstitucionalizacije gde takvi pojmovi kao „politička autonomija“ igraju krucijalnu ulogu. Nećemo ovde citirati razgranate rasprave o prirodi konstitucionalnosti

¹⁸ Martti Koskenniemi, „Miserable Comforters: International Relations as New Natural Law“, *European Journal of International Relations*, 2008, 15(3), pp. 395–422.

¹⁹ Christian Joerges, Weimer, M, „A Crisis of Executive Managerialism in the EU: No Alternative?“, in: de Búrca, G, Kilpatrick, C. and Scott, J. (eds) *Critical Legal Perspectives on Global Governance: Liber Amicorum for David M Trubek*, 2014, Oxford: Art Publishing, pp. 295–323.

²⁰ Alpar Lošonc, „Evropska unija i tehnokratsko starateljstvo“, *Theoria*, 2018, 2, 61, str. 7–23.

²¹ Hauke Brunkhorst, „Constituent power and constitutionalization in Europe“, *International Journal of Constitutional Law*, 2016, Vol. 14, No. 3, 680–696, Hans Kelsen, *Demokratie und Sozialismus. Ausgewählte Aufsätze*, Wiener Volksbuchhandlung, 1967. Peter Römer, „Die reine Rechtslehre Hans Kelsens als Ideologie und Ideologiekritik“, *Politische Vierteljahresschrift*, 1971, 12, 579, pp. 579–598.

u EU; biće dovoljno da kažemo da se u tim raspravama naznačavala činjenica da je konstitucionalnost u EU posebnog karaktera, ali da se ipak radi o konstitucionalnosti. Problem je u tome da je ova vrsta konstitucionalnosti potirala konstituirajuću moć građana Evrope.

Ovde dodatno treba uvažiti istorijski kontekst; integracije su započete još za vreme kada su obrasci fordističkog kapitalizma/države blagostanja/kejnzijanizma bili u važanju, štaviše kada su isti obrasci krojili dotad neviđene prosperitetne staze. Ali, ordoliberalno profilisana „integracija posredstvom prava“²² unela je promene i pomerala je (makar krhke) balanse koji su postojali u kejnzijanističkom sistemu između kapitalizma i demokratije, imperativa kapitala i kriterijuma države blagostanja. Evropski sud pravde je takoreći kao *coup d'état*²³ već na početku šezdesetih godina promovisao konstitucionalni prioritet supranacionalnog evropskog prava spram nacionalnih jurisdikcija no zarad realizacije neometane konkurencije, cirkulacije roba, mobilnosti kapitala. Uostalom, postoji ogromna literatura o tome da je dotični sud zapravo pravi pokretač evropskih integracija, mada postoje različite ocene u pogledu njegovog političkog značenja.²⁴

Istovremeno, kejnzijanizam je dospao u veliku krizu na kraju šezdesetih i na početku sedamdesetih godina, kada se beleži tzv. neoliberalni obrt koji pozicionira relacije modernog društva na izmenjeni način u odnosu na dotada primenjene orijentacije, naročito povodom odnosa politike i ekonomije. Evropska jurisdikcija, uz već pomenu ti *peer-review* sistem, na mestu konstitucionalnosti je već *ante rem* bila pripremljena u odnosu na dotični obrt. Ali, cena toga jeste dominacija tzv. „negativne integracije“ nad „pozitivnom integracijom“. Evropska jurisdikcija je potpomagala deregulaciju ekonomije, sužavala manevarski prostor za interventnu praksu u državama-članicama, demontirala je određene mehanizme države blagostanja, i posredno je inicirala različite forme konkurencije koje su olabavile pomenute mehanizme. Evropska jurisdikcija je bila nošena logikom privatne autonomije, transnacionalnim privatnim pravom, što podrazumeva da su tržišni subjekti imali presudan uticaj na pravo. Agensi tržišta su imali moć da afirmišu *Lex Mercatoria* na pravnom planu te su osnovne ekonomske slobode natpisivale osnovna prava: to je, Hegelovim rečima rečeno, konstrukcija koja se može opisati iz perspektive „razumne države“.²⁵

Dakle, elementi pozitivne „integracije“ nisu uspeli da kompenziraju deficit legitimacije „negativne integracije“. Daleko od toga da nije

²² Mauro Cappelletti, Monica Seccombe, Joseph. H. H. Weiler (eds.), *Integration Through Law. Europe and the American Federal Experience*, de Gruyter, 1985.

²³ Ovaj pojam koristi Fritz Scharpf, „After the Crash: A Perspective on Multilevel European Democracy“, *European Law Journal*, Vol. 21, No. 3, May, 2015, pp. 384–405.

²⁴ Karen J. Alter, „Who are the ‘Masters of the Treaty’?: European governments and the European Court of Justice“, *International Organization*, 1998, 52(1), pp. 121–47.

²⁵ Jacques Bidet, *Opća teorija moderne*, Disput, Zagreb, 2008, str. 185.

bilo pokušaja, naprotiv, postoji jasna intencija povodom „pozitivnih integracija“: ne treba zaboraviti da je organski deo samorazumevanja EU da je socijalna inkluzivnost *differentia specifica* ove nadnacionalne organizacije. Nepobitno je da su čak i pokušaji sprovođenja ove orijentacije podrazumevali korake u smislu pozitivne integracije: tako je već Delorova komisija isticala socijalnu komponentu, ili se može reći da su i ostale stanice u harmonizacijskim procesima isticale socijalne dimenzije, ili čak socijalna prava, kao recimo u Lisabonu (2002). Obećavan je „konstitucionalni kompromis“ (Herman Heller) između ekonomske konstitucionalnosti i orijentacije koja je osetljiva na kumulirane socijalne probleme u sferi rada. Međutim, kompromis je doveden u pitanje (reprezentativni primeri su Viking, Laval i Rüffert presude koje su ekonomsku konstitucionalizaciju pomerile ka purifikovanoj tržišnoj konstituciji; protivno, recimo, Werner-Davignon planu koji se usmerio ka konzistentnoj harmonizaciji ekonomske i socijalne konstitutivnosti²⁶). Nije problem u integraciji posredstvom prava, ili u afirmaciji ne-diskriminacije, nego u tome da je jurisdikcijom zakrivena upregnutost evropskog prava u kolosek negativne integracije. Odnosno, problem je u tome da je tržišnoj racionalnosti prilagođeno pravo ovde nadomestilo političku konstitucionalnost: to je nagnalo neke teoretičare da povodom EU izjave da postoji oštra suprotstavljenost između političke i pravne integracije, da zjapi provalija između političke konstitucionalnosti koja iziskuje „slobodno htenje“, kako to Kant naziva, i pravno omeđene ekonomizovane kvazi-zajednice²⁷ (drugi teoretičari su primetili redukciju konstitucionalnog uma *à la* Kant²⁸ koji se inače nikada ne zadovoljava uvažavanjem „pravne države“, jer polazi od *normativnog značaja* političke konstitucionalnosti). Ipak, mi dodajemo da je juridifikacija politike u EU bila moguća tek na osnovu već pominjane ekonomske konstitucionalizacije (recimo Evropski sud pravde je u značajnoj presudi Van Gend en Loos decidno još rekao²⁹ da su ugovori izraz asocijacije, ali evropskih *naroda*, odnosno da nisu izraz međudržavnih ugovora: odista bi trebalo da bude tako, jedino ostaje naznaka da su ovakve presude ostale *de facto* neprimenjene, ili su minorizovane). Isto tako, možemo odgovoriti na tvrdnje koje su primetile da već u Matrihtskom ugovoru postoji asimetrična konkurencija između

²⁶ Rödl, Florian, „Die Idee demokratischer und sozialer Union im Verfassungsrecht der EU“, in Bast, Jürgen, Rödl, Florian (eds) *Wohlfahrtsstaatlichkeit und soziale Demokratie in der EU*, Baden-Baden: Nomos, 2013, pp. 179–204.

²⁷ Martin Höpner and Armin Schäfer (eds.), *Die politische Ökonomie der europäischen Integration*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 2008.

²⁸ Martti Koskeniemi, „Constitutionalism as Mindset: Reflections on Kantian Themes About International Law and Globalization“, *Theoretical Inquiries in Law*, 2007, 8(9), pp. 9–36.

²⁹ Daniel Gaus, „Demoi-kratie ohne Demos-kratie—welche Polity braucht eine demokratische EU?“ in O. Flügel-Martinsen, D. Gaus, T. Hitzel-Cassagnes and F. Martinsen (eds), *Deliberative Kritik—Kritik der Deliberation. Festschrift für Rainer Schmalz-Bruns*, 2014, Springer, pp. 297–322.

„neoliberalnog“ projekta kao i orijentacije ka demokratski kontrolisanoj korekciji tržišnih kontingencija.³⁰ Asimetrična — jer pogledamo li istoriju EU vidimo da su mehanizmi koji su davali potporu tržišnoj koordinaciji dobili prevagu nad mehanizmima korekcije, čime je socijalna određenost EU došla pod znak pitanja.

Valja posebno uzeti u obzir da je integracija (koja je uznapredovala u devedesetim godinama) afirmisala integraciju zemalja koje su veoma različite. Preterana vera u endogene mehanizme samopojačavanja integracije („više Evrope“ kao apriori poželjna orijentacija, kao bezuslovna ciljna određenost) produbljivala je razlike. Problematični aspekti heterogenosti su posebno došli do izražaja sa monetarno posredovanim sekvencama integracije u devedesetim godinama (sa Mastrihtom se počinje a monetarna unija je lansirana 1999) kada se određeni monetarni mehanizmi i ordoliberalni rezoni Bundesbanke prenose na evropski nivo (predsednik Bundesbanke, Jens Weidmann optužio je predsednika Evropske banke, Maria Draghija da stremi ka „centralnoj planskoj ekonomiji“, što, poznavajući nastupe Draghija, zvuči neverovatno³¹). Procesi deregulacije u cilju liberalizacije ekonomske sfere su tada dobili monetarni pečat, odnosno u prednji plan stupila je *monetarna koordinacija kao nosilac transcendentálnih nadnacionalnih sadržaja*. Istovremeno, moramo reći da su se asimetrije umnožavale na različitim nivoima u Evropi i možemo sklopiti čitav niz različitih asimetričnih odnosa: monetarna politika *versus* fiskalne politike, deregulacija tržišta zarad stvaranja jednog tržišta *versus* nacionalne socijalne politike, zemlje sa čvrstom valutom *versus* zemlje sa slabom valutom, Sever *versus* Jug, transnacionalizacija velikog kapitala *versus* pozicioniranja sindikata na nacionalnim nivoima, politička *versus* pravno/ekonomska integracija. Poopštavanje evropskih interesa po modelu monetarne koordinacije je sasvim u duhu ordoliberalnih poimanja, štaviše to možemo promatrati kao kulminaciju prisustva ordoliberalnog rezona u EU kontekstu: ne slučajno, izuzetno bitni reprezentant ordoliberalizma, Valter Ojken (Walter Eucken), isticao je monetarnu stabilnost kao vodeće načelo, tačnije kao *konstitucionalni princip*. Ovde nastaje sveza između ekonomskog upravljaštva u monetarnom duhu i konkurencije³² podignute na ustavni nivo: raskida se veza između demokratski obrazovanog ustavotvorca i mogućnosti kolektivnog samoodređenja, jer pravom omeđeni monetarizam preuzima kormilo.

³⁰ Liesbet Hooghe, Gary Marks, “The Making of a Polity: The Struggle over European Integration”. In: Herbert Kitschelt et al. (eds.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, pp. 70–97.

³¹ Brunkhorst, *ibid*, p. 66.

³² Ovde treba makar naznačiti da je ordoliberalizam istrajan u pogledu uvažavanja kompetitivnog poretka i rezonira protiv monopola, kartela i sličnih entiteta. Utoliko, mnoge tendencije u Evropi danas nisu po volji ordoliberalizma. Ali to ne menja doprinos ordoliberalizma hegemonskom tehnokratizmu u EU.

I da potvrdimo: monetarizovana Evropa je sasvim u skladu sa ordoliberalnim nastojanjima. Ali time se demokratsko obrazovanje volje i demokratski konstruisana javna sfera dodatno stavljaju u instrumentalni položaj. Ordoliberalna orijentacija se završava u imuniziranju poretka od konstituirajuće moći u demokratskom ključu, u neutralizaciji onih odozdo. Naime, ekonomska konstitucionalizacija nije tek obrtanje pomenutog odnosa tržišne ekonomije i politike, koliko dovođenje u pitanje evropskog projekta kao asocijacije onih koji imaju konstitutivnu moć. Ona sprečava afirmisanje Kantovog obrasca u pogledu sapripadnosti između privatne i javne autonomije koji sugeriše da se bez javne autonomne sfere ne može zamisliti legitimni poredak. Tako je u međuvremenu politika sužena na podređeni element starateljskih-pokroviteljskih principa, na „deo“ pravno posredovanog prilagođavanja tržišnoj racionalnosti. Antinomija između konstituirajuće i konstituisane moći je razrešena jednostrano sa stavljanjem demosa pod starateljstvo. Evropsko samoslavljenje, nekritičko celebriranje figure „više Evrope“ zakriva ovaj problem.

Ako postoji odista „dijalektika“ između liberalizma i demokratije počev od francuske revolucije, kako Habermas to projicira, onda se povodom EU suočavamo sa zastajanjem iste dijalektike. Uostalom sam Habermas je deklarativno izjavio da se u EU konfrontiramo sa svim mogućim opasnostima „fasadne demokratije“, odnosno njegova dijagnoza nije bila manje oštra no kritička ocena onih koji su primećivali da postoji fenomen autoritarne *de*-demokratizacije.³³ Da ne zaboravimo: mi smo upravo od Habermasa, današnjeg jakog zagovornika ustavnog patriotizma, nekada kritičara „kasnog kapitalizma“, učili o regresivnim aspektima „negativno uspostavljene javnosti“, ili o situaciji kada se „nedostaci legitimacije supstituišu na sistemski konforman način“, kao i o tome da „kriza legitimacije nastaje kada sistemski konformni supstituti rastu“.³⁴ Ova upozorenja u pogledu zamene političke legitimacije sa „sistemski konformnim“ momentima pogađaju EU koja je, kako to izveštavaju različite analize, gubila javnu legitimaciju tokom poslednjih godina. Shodno tome, raniji Habermas bi mogao ponuditi poznom Habermasu materijal za kritičko razmišljanje. Habermas pokazuje izrazitu teorijsku naklonost prema republikanskoj orijentaciji, njegove argumentacije prekoračuju liberalni okvir, ali iz toga za nas sledi *nužan uvid izrazite deficitarosti evropskog poretka u vidokrugu republikanskih principa*

³³ Peter Bofinger, Jürgen Habermas, J. Nida-Rümelin, 'Einspruch gegen die Fassadendemokratie', Frankfurter Allgemeine Zeitung, 3 August 2012, <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/kurswechsel-fuer-europa-einspruch-gegen-die-fassadendemokratie-11842820.html>, otvoreno, 11/3/2018. Uostalom, treba priznati da je upravo Habermas upozoravao na opasnosti (Evropa će postati egzekutivna post-demokratska federacija, itd, mada kod njega je nada uvek nadmašila rezignaciju; takvi predlozi kao konstitucionalizacija međunarodnog prava izraz su iste nade).

³⁴ Jürgen Habermas, *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982, str. 88–92.

koji jasno involviraju smernice javnog uticaja na nekontrolisane posledice tržišne komunikacije.

Habermas koji strahuje od toga da bi u Evropi mogla da ojača „op-sesija“, „zatrovanost“ sa logikom malih država, povezuje razmišljanja o ustavnom patriotizmu sa evrom kao materijalom za kohezijom. Time se izjašnjava na sličan način kao i aktuelna nemačka kancelarka koja je na najdirektniji način spojila sudbinu evra i EU. Kao da dobijamo monetarno homogenizovani ustavni patriotizam!³⁵ Kao da znameniti teoretičar sugerise da će evro nadomestiti zakržljalog javne legitimacije u EU, na čijem tlu odista postoji „negativna javnost“, odnosno „postdemokratski sterilizovani izbori“ (W. Streeck)! Kao da bi evro mogao da kompenzira preslabu republikansku orijentaciju u EU!

Čini se da pozivanje na evro kao monetarni cement ne pomaže u korekciji problema, štaviše time se lišavamo mogućnosti značajnih formi kritike u odnosu na postojeće stanje. Odmah na početku naznačimo generalno pitanje: da bi evro mogao da igra ulogu spojnice on bi morao da bude interiorizovan od strane svih građana Evrope, da ga osećaju kao sopstvenu kreaciju. To, međutim, nije slučaj. Oni koji predlažu novi *New Deal* za Evropu, izričito sumnjaju u takvu vrstu ishoda.³⁶ Naprotiv, evro predstavlja predmet veoma ozbiljnih i dalekosežnih kritika koje se uopšte ne oslanjaju na logiku *Klein-stateri*. Tako određeni teoretičari, uz jaku retoriku, tvrde da je evro jedna od najvećih modernih ekonomskih katastrofa.³⁷ Odista, teško je oteti se utisku da je evro ne samo uneo novu asimetriju u već postojeći lanac, nego je učvrstio već postojeće asimetrije i pojačao egzistentne divergencije u Evropi. Osim toga, po oceni mnogobrojnih nemačkih, ali i nenemačkih teoretičara, monetarna unija bez zajedničke fiskalne politike nosi na sebi pečat nemačke geopolitičke moći, koncepciju *Grossraum*. Monetarizovana koncepcija ustava u EU bi trebalo da se oslanja na zajedničku valutu koja u svom biću sadrži nemačku ambiciju za održavanje globalne kompetitivnosti. Ne vidimo da monetarizovana tehnokratska briga oko evra može doprineti tome da se problemi javne legitimacije razreše. Naprotiv, konstrukcijom monetarne unije posredstvom evra su se još više produbili postojeći deficiti, kao što su se i postojeće razlike intenzivirale: oslabljenje

³⁵ Kritike na račun Habermasa, Wolfgang Streeck, „Vom DM-Nationalismus zum Euro-Patriotismus? Eine Replik auf Jürgen Habermas“, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2013, 58, 9, pp. 75–92. Streeck, „Small-State Nostalgia? The Currency Union, Germany, and Europe: A Reply to Jürgen Habermas“, *Constellations*, 2014, 21, 2, pp. 213–21. Streeck, „Why the Euro Divides Europe“, *New Left Review*, 2015, 95, September/October, pp. 5–26. No, da zabeležimo i kritiku na račun Streecka, Jens Borchert, Stephan Lessenich, *Claus Offe and the Critical Theory of the Capitalist State*, Routledge, London, 2016, p. 106.

³⁶ Michel Aglietta, Thomas Brand, *Un New Deal pour l'Europe*, Odile Jacob, Paris, 2013, p. 305.

³⁷ Cédric Durand, «Cinq thèses sur l'Europe», L'Harmattan, *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*, 2016, 1, N° 43, pp. 109–128.

javne autonomije gde se pravila prihvataju samo ako postoji njihovo zajedničko pozicioniranje u pravno-ekonomski artikulisane privatne autonomije. Sa evrom je EU stupila u još izoštreniju situaciju divergencije između političke legitimacije i nastojanja obezbeđivanja nadnacionalne tržišne racionalnosti u globalnom okruženju.

No ne možemo pristupiti transformaciji prostora za ustavni patriotizam u EU ukoliko prenebregavamo utkanost EU u krizu koja je započela 2007. Naime, monetarna tehnokratija može da obezbeđuje legitimnost jedino ako permanentno obezbeđuje takve učinke koji realizuju nepobitne benefite za članove zajednice. Međutim, erupcija krize je mnogo puta pominjanu „output-legitimaciju“, „output-demokratiju“ u EU dovela u pitanje. Pri tome, upravo Habermasova ranija teorija legitimacije sugerise da u tokovima krize rastu zahtevi za legitimacijom, dakle u situaciji kada državni aparati traže žrtvovanje sadašnjosti zarad projektovane budućnosti. Naime, pokazala se visoka ranjivost EU u pogledu takvih šokova koji poremećuju tok ekonomisanja i komparativno gledano EU-tehnokratija je realizovala slabe učinke uprkos tvrdnjama da su naučene ranije lekcije iz kriza.³⁸ Štaviše, stručnjaci su neprestano alarmantno iznosili ocene da kriza samo potvrđuje originerne probleme sa monetarnom unifikacijom, i da je evropska output-legitimacija u regresivnom kretanju. Euro je igrao ključnu ulogu u srozavanju³⁹, mada je kriza otkrila i druge slabosti. Vežanost za unapred postavljena pravila (*rule-bound*) je nagoveštavala strogost, ali je u kriznim periodima stvarala inertnost kod određenih zemalja: zemlje koje su bile pogođene krizom nisu mogle da razvijaju potencijale kompenzacije spram kriznih šokova. Inače, daleko od toga da su evropski subjekti mirovali za vreme uzavrele krize: naprotiv, ekonomsko upravljanje je proizvodilo seriju novih dokumenata i užurbano je pripremalo nove mere. Ali, nacionalnim politikama je sužen manevarski prostor, naime, nacionalne politike su redukovane na replike u odnosu na implementirane mere štednje: krizno upravljanje je prešlo na nadnacionalni nivo, ali uz diskutabilne rezultate. Sumirajući: normativna regulacija kapitalističkog tržišta je ostala nemogući zadatak.

U svakom slučaju, ekonomska konstitucionalizacija je pokazala svoje izvorne problematične aspekte. Štaviše, treba saslušati i takve ocene koje smatraju da je krizno rukovodstvo pocepalo čak i raniju svezu između prava i ekonomije i da je došlo do izvesne „de-legalizacije“: krizno upravljanje se pozivalo na pravila, ali je naročito Komisija donosila odluke diskrecionarnim mehanizmima (da ne govorimo o takvim entitetima kao što je *Eurogroup*, kojima nedostaje bilo kakva vrsta legitimacije a značajno je uticala na tok stvari). U stvari,

³⁸ Alan W. Cafruny, “European integration studies, European Monetary Union, and resilience of austerity in Europe: Post-mortem on a crisis foretold”, *Competition & Change*, 2015, Vol. 19(2), pp. 161–177.

³⁹ Matthias Matthijs, Blyth Mark, “Why only Germany can fix the euro: Reading Kindleberger in Berlin”, *Foreign Affairs*, 2011, 17, November, pp. 1–4.

Komisija kao predvodnik kriznog rukovodstva donosila je odluke *bez* oslanjanja na pravila, takoreći arbitrarno, povodeći se za nastalom situacijom.⁴⁰ Iste ocene upozoravaju da je ovakva praksa dijametralno suprotna ordoliberalima koji zaziru od arbitrnog intervencionizma.

Po tome, krizom u EU je i ekonomska konstitucionalizacija dospela u krizu. To jeste tačno, ali se radi o izvorno protivrečnoj situaciji. Klaus Ofe (Claus Offe), koji je ionako govorio o tome da je Evropa u „klopci“⁴¹, navodio je da je krizno upravljanje u krizi. Dakako, Ofeovu poentu možemo razumeti tek ukoliko uvažavamo njegova razmišljanja o strukturalnoj tendenciji krize u kapitalizmu; poznati teoretičar smatra da krizna terapeutika predstavlja uslov za legitimaciju evropske administracije. Kriza kriznog upravljanja je upravo klizanje u praktikovanje *viška* diskrecionarnih mehanizama. Ordoliberalni predlozi koji su inspirisali kretanje EU prema poretku na osnovu kompeticije i na korespondentom (privatnom) pravu završavaju u ponavljanju neželjene interventnosti: naravno, *potpuno protivno osnovnim zamislima*. Jedan od najznačajnijih predstavnika današnjeg ordoliberalizma Ernst Joakim Mestmaker (Ernst Joachim Mestmäcker) je govorio o „bitkama“ između politike i ekonomije koje će biti nadvladane pomoću prava: krizni učinci u EU su ubedljivo opovrgnuli takvu projekciju.⁴²

Postoji izvesna vrsta kontinuiteta između odbijanja ustavnih predloga u Francuskoj i Holandiji i krize: evropski građani su se teturali između nemoći i pobune. Ovde se možemo nadovezati na staze ustavnog patriotizma u EU. Dakle, postoji pitanje „demokratskog identiteta“: da li je ustavni patriotizam adekvatno rešenje?⁴³ U svakom slučaju, ako želimo da raspravljamo o šansama ustavnog patriotizma to ne možemo uraditi apstraktno, nego moramo progovoriti u postojećim uslovima za konstitucionalni patriotizam. U ovom delu našeg rada smo uglavnom problematizovali prvi element sintagme: ustavnost. Pokazivali smo da postoji ekonomizacija konstitucionalizacije u EU koja potire konstituirajuću moć. Ustavni patriotizam se često kritikuje zbog toga što nudi slabu motivirajuću snagu. Ovo pitanje se ne može ignorisati: teorija bi trebalo da nudi rešenja koja podrazumevaju realne šanse u pogledu identifikacija sa institucionalnom infrastrukturom. Opet Habermas: kriza motivacije nastaje ukoliko dati sistem stvara nefunkcionalne outpute. Kriza započeta

⁴⁰ Christian Joerges, “Critical Theories of Crisis in Europe From Weimar to the Euro”. Poul F. Kjaer and Niklas Olsen (Eds.), *What Is Left of the European Economic Constitution II?: From Pyrrhic Victory to Cannae Defeat* Rowman, Littlefield, 2016, pp. 143–161.

⁴¹ Claus Offe, *Europe Entrapped*, Polity, London, 2015, Inače, postoje mnogobrojne interpretacije krize u EU.

⁴² Jan-Werner Müller, “Reflections on Europe’s ‘Rule of Law Crises’”, in: *Critical Theories of Crisis in Europe From Weimar to the Euro*, Poul F. Kjaer and Niklas Olsen (Eds.), Rowman, Littlefield, 2016, pp. 161–177.

⁴³ Clarissa Rile Hayward, “Democracy’s Identity Problem: Is ‘Constitutional Patriotism’ the Answer?”, *Constellations*, 2007, Vol. 14, No 2, pp. 182–196.

2007. je plauzibilno obelodanila ovaj fenomen i samo je pokazala da supranacionalnost bez (politički posredovanih) motivacijskih resursa završava u praktikovanju tehnokratske prinude: krizno rukovodstvo EU je pre pokazivalo simptome tehnokratskog *malaise*. „Kosmopolitizam“ EU nije alibi za deficit motivacije.⁴⁴ Osim toga, ustavni patriotizam bi morao da sagleda još neke tendencije: neka istraživanja su već ranije upozoravala da se naracije o postnacionalnoj Evropi ukrštavaju sa različitim tendencijama: tako u ovom radu već pominjani pravci desocijalizacije sa intenzifikacijom neizvesnosti i straha od nezaposlenosti pojačavali su određena etno-kulturalna tumačenja identiteta i građanstva.⁴⁵ Druga istraživanja su nalazila problematične posledice stvaranja inkompatibilnosti između države i nacije (kao rezultat činjenice da su države EU postale zarobljenici globalizovane tržišne ekonomije); derogiranje državnih učinaka u pogledu socijalne inkluzivnosti je kompenzirano naglašavanjem nacionalnih mitova.⁴⁶

Da zaključimo na sledeći način: postoji napetost između republikanske komponente ustavnog patriotizma i ordoliberalne zamisli o Evropi. Postoji *derepublikanizacija* u EU. No bez adekvatne republikanske komponente i ustavnom patriotizmu se oslabljene šanse.

Literatura

Aglietta Michel, Thomas Brand, *Un New Deal pour l'Europe*, Odile Jacob.

Alter, Karen J. "Who are the 'Masters of the Treaty'?"

European governments and the European Court of Justice", *International Organization*, 1998, 52(1), pp. 121–47.

Beaud, Olivier, Guérin-Bargues Cécile, *L'état d'urgence. Étude constitutionnelle, historique et Critique*, LGDJ, Paris.

Bidet, Jacques, *Opća teorija moderne*, Disput, Zagreb, 2008.

Block, Fred "Towards a New Understanding of Economic Modernity", in: Ch. Joerges, B. Stråth, P. Wagner (eds.), *The Economy as Polity: The Political Constitution of Contemporary Capitalism*. UCL Press, London, 2005, pp. 3–16.

Bofinger, Peter, Jürgen Habermas, J. Nida-Rümelin, 'Einspruch gegen die Fassadendemokratie', Frankfurter Allgemeine Zeitung, 3 August 2012, <http://www.faz.net/aktuell/feuilleton/kurswechsel-fuer-europa-einspruch-gegen-die-fassadendemokratie-11842820.html>, otvoreno, 11/3/2018.

Borchert, Jens, Stephan Lessenich, *Claus Offe and the Critical Theory of the Capitalist State*, Routledge, London, 2016.

⁴⁴ Somek je u pravu kada političkoj dimenziji pripisuje prioritet u odnosu na kosmopolitsku, Alexander Somek, "Europe: Political, not cosmopolitan", Discussion Paper, WZB Rule of Law Center, 2011, No. SP IV 2011–803.

⁴⁵ Peo Hansen, "'European Citizenship', or Where Neoliberalism Meets Ethno-Culturalism", *European Societies*, 2: 2, pp. 139–165.

⁴⁶ Quentin Duroy, "Neoliberal Europe: Enabling Ethno-Cultural Neutrality or Fueling Neo-Nationalist Sentiment?", *Journal of Economic Issues*, 2014, 2, June, pp. 469–476.

- Breda, Vito „Constitutional Patriotism, in M. N. S. Sellers and S. Kirsted ed, *IVR Encyclopaedia of Jurisprudence, Legal Theory and Philosophy of Law*, Springer, Dordrecht, 2017, 10.1007/978-94-007-6730-0_221-1.
- Brubaker, Roger *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge and New York, 1996.
- Brunkhorst, Hauke, Constituent power and constitutionalization in Europe, *International Journal of Constitutional Law*, 2016, Vol. 14 No. 3, pp. 680–696,
- Brunkhorst, Hauke *Das doppelte Gesicht Europas Zwischen Kapitalismus und Demokratie*, Suhrkamp Verlag, Berlin 2014.
- Cafruny Alan W. “European integration studies, European Monetary Union, and resilience of austerity in Europe: Post-mortem on a crisis foretold”, *Competition & Change*, 2015, Vol. 19 (2)
- Canovan, Margaret, “Patriotism Is Not Enough”, *British Journal of Political Science*, 2002, 30 (3)
- Cappelletti, Mauro Monica Seccombe, Joseph. H. H. Weiler (eds.), *Integration Through Law. Europe and the American Federal Experience*, de Gruyter, 1985.
- Del Lucchese, Filippo, “Machiavelli and constituent power: The revolutionary foundation of modern political thought”, *European Journal of Political Theory*, 0(0) pp. 1–21.
- Durand Cédric, Cinq thèses sur l’Europe, Cédric Durand, L’Harmattan, *Revue Française d’Histoire des Idées politiques*, 2016/1 N° 43, pp. 109–128.
- Duroy, Quentin, *Journal of Economic Issues*, “Neoliberal Europe: Enabling Ethno-Cultural Neutrality or Fueling Neo-Nationalist Sentiment?”, 2, June, 2014, pp. 469–476.
- Espejo, Paulina Ochoa, *The Time of Popular Sovereignty: Process and the Democratic State*, Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 2011.
- Ferry, Jean-Marc, *La Question de l’Etat europe’ en*, Gallimard, Paris, 2000, pp. 72–85.
- Fossum, John Erik Augustin, José Menéndez, *The Constitution’s Gift. A Constitutional Theory for a Democratic European Union*, Rowman & Littlefield, Plymouth, 2011.
- Gaus, D, “Demoi-kratie ohne Demos-kratie—welche Polity braucht eine demokratische EU?” in: O. Flügel-Martinsen, D. Gaus, T. Hitzel-Cassagnes and F. Martinsen (eds), *Deliberative Kritik—Kritik der Deliberation. Festschrift für Rainer Schmalz-Bruns*, Springer, 2014, pp. 297–322.
- Habermas, Jürgen *Problemi legitimacije u kasnom kapitalizmu*, Naprijed, Zagreb, 1982.
- Hansen, Peo, “European Citizenship’, or where Neoliberalism Meets Ethno-Culturalism”, *European Societies*, 2000, 2: 2, pp. 139–165.
- Hayward, Clarissa Rile, Democracy’s Identity Problem: Is “Constitutional Patriotism” the Answer?, *Constellations*, 2007, Vol. 14, No 2, pp. 182–196.
- Hooghe, Liesbet Gary Marks, “The Making of a Polity: The Struggle over European Integration”. In: Herbert Kitschelt et al. (eds.), *Continuity and Change in Contemporary Capitalism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, pp. 70–97.
- Höpner, Martin, Armin Schäfer (eds.), *Die politische Ökonomie der europäischen Integration*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 2008.
- Joerges, Chrtistian, “Critical Theories of Crisis in Europe From Weimar to the Euro”, in: Poul F. Kjaer and Niklas Olsen (ed.), *What Is Left of the European Economic Constitution II?: From Pyrrhic Victory to Cannae Defeat*, pp. 143–161,

- Kelsen, Hans, *Demokratie und Sozialismus, Ausgewählte Aufsätze*, Wiener Volksbuchhandlung, 1967.
- Koselleck, Reinhard, *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache*, Suhrkamp, Frankfurt/M, 2007, pp. 365–401.
- Koskenniemi, Martti, “Constitutionalism as Mindset: Reflections on Kantian Themes About International Law and Globalization”, *Theoretical Inquiries in Law*, 2007, 8(9), pp. 9–36.
- Lacroix, Justine, “For a European Constitutional Patriotism”, *Political Studies*, 2002, 50, pp. 944–58.
- Lietzmann, Hans „Verfassungspatriotismus‘ und ‘Civil Society‘: Eine Grundlage für Politik in Deutschland?“ in: R. Voigt (ed.) *Abschied vom Staat — Rückkehr zum Staat?*, Nomos, Baden-Baden, 1993, pp. 205–227.
- Lošonc, Alpar, „Evropska unija i tehokratsko starateljstvo“, *Theoria*, 2018, 2, 61, str. 7–23.
- Loughlin, Martin, Neil. Walker (eds.), *The Paradox of Constitutionalism: Constituent Power and Constitutional Form*, OUP, Oxford, 2008.
- Martinsen, D, Gaus, T. Hitzel-Cassagnes and F. Martinsen (eds), *Deliberative Kritik—Kritik der Deliberation. Festschrift für Rainer Schmalz-Bruns*, Springer, 2014, pp. 297–322.
- Matthijs, Matthias, Blyth Mark, *Why only Germany can fix the euro: Reading Kindleberger in Berlin*, 2011.
- Milward, Allen, *The European Rescue of the Nation-State*, Routledge, London, 1992.
- Müller, Jan-Werner, “On the Origins of Constitutional Patriotism”, *Contemporary Political Theory*, 2006, 5, pp. 278–296.
- Offe, Claus, *Europe Entrapped*, Polity, 2015.
- Müller Jan-Werner, “Reflections on Europe’s ‘Rule of Law Crises’”, in: Poul F. Kjaer and Niklas Olsen (eds), *Critical Theories of Crisis in Europe from Weimar to the Euro*, Rowman, Littlefield, pp. 161–177.
- Rödl, F. (2013) „Die Idee demokratischer und sozialer Union im Verfassungsrecht der EU“, in Bast, J. and Rödl, F. (eds) *Wohlfahrtsstaatlichkeit und soziale Demokratie in der EU*, Baden-Baden: Nomos, pp. 179–204.
- Römer, Peter, „Die reine Rechtslehre Hans Kelsens als Ideologie und Ideologiekritik“, *Politische Vierteljahresschrift*, 1971, 579, 1971, pp. 579–598.
- Scharpf, Fritz, “After the Crash: A Perspective on Multilevel European Democracy”, *European Law Journal*, 2015, Vol. 21, No. 3, May, pp. 384–405.
- Somek, Alexander, “Europe: Political, not cosmopolitan”, Discussion Paper, 2011, WZB Rule of Law Center, No. SP IV 2011–803
- Somek, Alexander *The Cosmopolitan Constitution*, Clarendon Press, Oxford, 2014.
- Stourzh, Gerald, “Constitution: Changing Meanings of the Term from the Early 17th to the Late 18th Century”, in: T. Ball, J. G. A. Pocock (ed.), *Conceptual Change and the Constitution*, Lawrence, University Press of Kansas, 1988, p. 35.
- Streeck, Wolfgang, “Small-State Nostalgia? The Currency Union, Germany, and Europe: A Reply to Jürgen Habermas”, *Constellations*, 2014, 21: 2, pp. 213–21.
- Streeck, Wolfgang, “Vom DM-Nationalismus zum Euro-Patriotismus? Eine Replik auf Jürgen Habermas”, *Blätter für deutsche und internationale Politik*, 2013, 58: 9, pp. 75–92.
- Streeck, Wolfgang, “Why the Euro Divides Europe”, *New Left Review*, 95, September/October, 2015, pp. 5–26.

- Tully, James, "The Unfreedom of the Moderns in Comparison to Their Ideals of Constitutional Democracy", *Modern Law Review*, 2002, 65(2), pp. 204–228.
- Vatter, Miguel, "The quarrel between populism and republicanism: Machiavelli and the antinomies of plebeian politics", *Contemporary Political Theory*, 2012, 11, pp. 242–263.
- Zarka, Yves Charles et Les Intempestifs, *Critique des nouvelles servitudes*, Puf, Paris, 2007.

Alpar Lošonc

CONTROVERSIAL OPPORTUNITIES FOR CONSTITUTIONAL PATRIOTISM IN THE EUROPEAN UNION

We are interested in the frame of constitutional patriotism in the European Union. Certain authors strongly advocate for a reflexive transfer of this concept within the EU framework; we consider the same efforts plausible, but we are forced to see certain and structural difficulties on the same orientations. There are structural-contingent reasons: the EU genealogy, its legal and economic structure, and the post-crisis constellation create constitutional uncertainty. We do not reject the possibility of constitutional patriotism in the EU, but we want to think about the obstacles in a post-crisis situation that is provisional. In the first part, we consider the meanings of constitutional patriotism in the context of European tradition, and we particularly show the dynamics of these meanings within the context of the change of understanding of constitutive power. In the following section, we prove the difficulties of understanding constitutional patriotism in the European Union, especially considering: a) economic constitutionalisation, b) the influence of German ordoliberalism, c) crisis of technological guardianship in the European Union.

Key words: constitutional patriotism, the European Union, economic constitutionalization, ordoliberalism, technocratic tutorship, neoliberalism